

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CONTENT OF THE PRINCIPLE OF THE BEST INTERESTS OF THE CHILD AND ITS APPLICATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Устрицька Н.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

Дільна З.Ф., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті розкрито сутність принципу найкращих інтересів дитини та окреслено його основні складові (елементи). Проаналізовано основні положення міжнародних стандартів та національні законодавчі акти, які закріплюють принцип найкращих інтересів дитини. Зазначено норми КПК України, які містять додаткові гарантії для дітей, які беруть участь у справах кримінального характеру і спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. Встановлено, що особливістю кримінального провадження, в якому бере участь дитина є дитиноцентричний підхід, який орієнтований на врахування потреб та особливостей розвитку дітей та допомагає створити систему, яка як найкраще захистить права неповнолітніх, які опинилися у контакті із законом. Застосування цього підходу дасть можливість зосередитись на перспективах дитини, що сприяє реабілітації та реінтеграції, а не каральному заходу.

Звернено увагу на те, що окремі пілотні ініціативи допомагають забезпечити найкращі інтереси дітей у кримінальному провадженні, зокрема: «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» наказ від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187»; «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги» наказ від 07.02.2023 № 493/5/67/32; «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину» наказ від 01.01.2019 № 172/5/10. Однак процедура відновного правосуддя на сьогодні має обмежений предмет застосування, оскільки застосовується щодо певної категорії кримінальних правопорушень і в цій частині потребує реформування з метою забезпечення найкращих інтересів дитини.

В контексті забезпечення принципу найкращих інтересів дитини наведено приклади із судової практики про обмеження права на перехресний допит для сторони захисту, коли потерпіла особа також є неповнолітньою, і з урахуванням її віку, рівня розвитку, особливостей вчиненого відносно неї кримінального правопорушення, а також про заміну законного представника неповнолітньої потерпілої особи.

Ключові слова: дитина, принцип, кримінальне провадження, найкращі інтереси дитини.

The article reveals the essence of the principle of the best interests of the child and outlines its main components (elements). The main provisions of international standards and national legislative acts, which enshrine the principle of the best interests of the child, have been analyzed. The norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine are indicated, which contain additional guarantees for children who participate in criminal cases and are aimed at ensuring the best interests of the child. It has been established that a feature of criminal proceedings in which a child participates is a child-centered approach, which is focused on taking into account the needs and peculiarities of children's development and helps to create a system that will best protect the rights of minors who find themselves in contact with the law. Applying this approach will allow the focus to be placed on the child's perspective, which promotes rehabilitation and reintegration, rather than a punitive measure.

Attention is drawn to the fact that certain pilot initiatives help ensure the best interests of children in criminal proceedings, in particular: "On the introduction and implementation of a pilot project on the implementation of international standards of child-friendly justice in practical activities" order dated 01.06.2023 No. 150/445 /2077/5/187"; "On the introduction and implementation of a pilot project on the involvement of psychologists in criminal proceedings involving minors and minors through regional / interregional centers for the provision of free legal aid" order dated 02.07.2023 No. 493/5/67/32; "Rehabilitation program for minors who are suspected of committing a crime" order dated 01.01.2019 No. 172/5/10. However, the procedure of restorative justice today has a limited scope of application, as it is applied to a certain category of criminal offenses and in this part needs to be reformed in order to ensure the best interests of the child.

In the context of ensuring the principle of the best interests of the child, there are examples from judicial practice of limiting the right to cross-examination for the defense side, when the victim is also a minor, and taking into account his age, level of development, specifics of the criminal offense committed against him, as well as about replacing the legal representative of the minor victim.

Key words: child, principle, criminal proceedings, best interests of the child.

Постановка проблеми. Сучасний підхід щодо кримінального провадження за участю дитини змінюється. Все частіше дії чи рішення щодо дітей, які є у конфлікті чи у контакті із законом орієнтовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. У той час у КПК України не передбачається спеціальних принципів, якими слід керуватися у провадженнях щодо неповнолітніх. Тому, актуальним є питання щодо встановлення змісту принципу найкращих інтересів дитини. Як визначити принцип найкращих інтересів дитини у конкретному кримінальному провадженні? У чому особливості кримінального провадження, якщо його основою засадою є принцип найкращих інтересів дитини?

Метою статті є встановлення змісту принципу найкращих інтересів дитини і його реалізація у кримінальному провадженні за участі дитини.

З цього положення випливає, що принцип найкращих інтересів дитини – це підхід, застосовуючи який держава буде взаємодію між дитиною та інституціями (державними і приватними).

Виклад основного матеріалу. Захист та забезпечення прав дітей на міжнародному рівні розпочато із Женевської декларації про права дитини 1929 року. В свою чергу принцип забезпечення найкращих інтересів дитини закріплений у Декларації прав дитини 1959 року і проголошений Конвенцією про права дитини 1989 року. Зокрема, у ч. 1 ст. 3 Конвенції ООН про права дитини зазначено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню

інтересів дитини. У Конвенції про права дитини найкращі інтереси дитини відображені й у статтях: 3(1), 9, 10, 18, 21, 37(с) та 40(2)(b)(iii). Так, у ст. 37(с) йдеться про відокремлення від дорослого під час затримання, а ст. 40(2)(b)(iii) стосується процесуальних гарантій, у тому числі права на присутність батьків [1]. Можна сказати, що дана Конвенція є основоположним міжнародно-правовим стандартом у всіх відносинах за участю дитини, а принцип найкращих інтересів дитини – це підхід, застосовуючи який держава будує взаємодію між дитиною та інституціями (державними і приватними).

У Керівних принципах Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя дружнього до дітей зазначено, що держави-члени повинні гарантувати ефективне здійснення прав дітей, щоб їх найкращі інтереси мали першочергову увагу у всьому, що стосується або зачіпає їх інтереси; при цьому найкращі інтереси всіх дітей, які беруть участь в тій самій процедурі або справі, мають бути окремо оцінені та збалансовані з метою узгодження можливого конфлікту інтересів дітей [2].

У Зауваженнях загального порядку № 14 (2013) Комітету ООН з прав дитини сформульовано такі підходи щодо принципу найкращого забезпечення інтересів дитини:

«Найкраще забезпечення інтересів дитини – це право, принцип і правило процедури, які засновані на оцінці всіх елементів, що відображають інтереси дитини або дітей, в конкретних обставинах. При оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини з метою прийняття рішення про застосування тієї чи іншої конкретної міри належить діяти в наступному порядку:

- по-перше, з урахуванням конкретних обставин справи слід визначити, в чому полягають відповідні елементи оцінки найкращих інтересів, наповнити конкретним змістом і визначити значимість кожного з них в співвідношенні з іншими;

- по друге, з цією метою необхідно слідувати правилам, що забезпечує юридичні гарантії та належну реалізацію цього права (П. 46)» [3, с. 17].

Окрім цього, Комітет наголосив, що під час оцінки та визначення найкращих інтересів дитини підлягають врахуванню такі базові елементи як: погляди дитини; індивідуальність дитини; збереження сімейного оточення і підтримання взаємин; піклування, захист і безпека дитини; вразливе положення; право дитини на здоров'я; право дитини на освіту. Така базова оцінка найкращих інтересів дитини – це загальна оцінка всіх відповідних елементів, що визначають найкращі інтереси дитини, зі зваженою оцінкою значимості кожного з них в порівнянні з іншими. Цей перелік не є виключним і з урахуванням конкретної справи може бути розширений [3, с. 20]. Як зазначає С. Т. Томляк, поняття «найкращі інтереси дитини» є оціночним поняттям і об'єктивно потребує певної формалізації та визначення (уточнення) [4, с. 204].

Щодо конкретного кримінального провадження за участю дитини, то Комітет ООН з прав дитини рекомендує при визначенні найкращих інтересів дитини приділяти особливу увагу таким гарантіям:

- Право дитини виказувати (висловлювати) свою думку;

- Встановлення фактів та збирання інформації про дитину має здійснюватися кваліфікованими спеціалістами;

- Приоритетна увага до справ, пов'язаних з дітьми, та ухвалення рішень у максимально короткі терміни;

- Оцінка потреб дитини має здійснюватися кваліфікованими спеціалістами, які пройшли відповідну підготовку у дружній атмосфері;

- Юридичне представництво дитини;

- Будь яке рішення щодо дитини має бути вмотивованим, обґрунтованим та роз'ясненим;

- Має бути передбачена можливість оскарження будь якого рішення в інтересах дитини;

- Має бути здійснена оцінка впливу на права дітей.

Отож особливістю кримінального провадження, якщо його основною засадою є принцип найкращих інтересів дитини є дитиноцентризований підхід та наявність додаткових гарантій для неї. Дитиноцентризм до роботи з дітьми, які потрапили у конфлікт із законом ставить добробут та права дитини на перше місце. Такий підхід враховує потреби, вразливості та етапи розвитку дітей та допомагає створити систему, яка має на меті як найкраще захистити права неповнолітніх, які опинились у контакті із законом. Застосування цього підходу дасть можливість зосередитись на перспективах дитини, що сприяє реабілітації та реінтеграції, а не каральному заходу.

Щодо додаткових гарантій, то при здійсненні кримінального провадження щодо неповнолітньої особи, яка опинилась у конфлікті із законом важливо дотримуватись її прав та інтересів, зокрема:

- дотримання права неповнолітнього на захист (п. 1 ч. 2. ст. 52 КПК України). Це право повинно забезпечуватись під час досудового розслідування, судового розгляду у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами.

- дотримання строків досудового розслідування (ч. 1 ст. 28 КПК України);

- кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово (ч. 4 ст. 28 КПК України);

- орієнтування на проведення слідчих дій з урахуванням найменшої травматизації неповнолітньої особи та поваги до нього. Зокрема, у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року передбачалось забезпечення єдиного підходу до допиту дітей незалежно від їх статусу у кримінальному провадженні (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий тощо) з використанням спеціальних методик, як «Зелена кімната» [5]. На практиці методика «Зелена кімната» застосовується, однак є певні проблеми організаційного характеру щодо кількості та фактичного використання таких кімнат [6];

- закрите судове провадження (впродовж усього судового розгляду або його окремої частини) ч. 2 ст. 27 КПК України;

- кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи здійснюється спеціально уповноваженим ювенальним слідчим, прокурором, суддею (ч. 14 ст. 31 КПК України; ч. 2 ст. 484 КПК України). Однак, серед слідчих і суддів така спеціалізація є додатковою до розгляду інших справ, що зазвичай нівелює її очікувані переваги. Тому ювенальна спеціалізація потребує реформування з метою забезпечити найкращі інтереси дитини. Про це наголошується у науковій літературі. М. Ю. Веселов запропонував встановити обов'язкові вимоги у КПК України щодо спеціалізації суддів, слідчих суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів у кримінальному провадженні щодо дітей [7];

- у разі затримання неповнолітньої особи одразу повідомляються її батьки або особи, що їх замінюють;

- стосовно неповнолітньої особи не здійснюється спеціальне розслідування;

- досудова доповідь щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років складається незалежно від тяжкості вчиненого злочину ч. 2. ст. 314-1 КПК України. Однак, у КПК України є низка випадків, коли досудова доповідь не складається, зокрема, щодо неповнолітнього який вчинив проступок; щодо неповнолітнього, якщо вирішується питання про звільнення його від кримінальної відповідальності, щодо неповнолітнього, стосовно якого прокурором у порядку, передбаченому ст. 497 КПК України, складено клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру тощо.

Слід сказати, що окремі пілотні ініціативи допомагають забезпечити найкращі інтереси дітей. Зокрема, у Наказі «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» принцип найкращих інтересів дитини – це дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, які враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може висловити її [8]. Порядок містить 100 по групованих за певними ознаками стандартів і визначає відповідальних/дотичних суб'єктів. Наприклад, п. 7 ініціювати заміну законного представника неповнолітнього у випадках, коли дії законного представника спрямовані на власні інтереси або ж суперечать інтересам неповнолітнього. Тут можна навести приклад із судової практики, де з метою забезпечення найкращих інтересів дитини за клопотання прокурора замінено законного представника неповнолітнього представника. Так, у судовому засіданні прокурор заявила клопотання про усунення від участі у кримінальному провадженні законного представника неповнолітнього потерпілого його матері ОСОБА_9 з огляду на те, що у ході допиту останньої як свідка у судовому засіданні було встановлено, що з метою помсти обвинуваченого через його стосунки з іншою жінкою, вона, матір ОСОБА_9, свідомо повідомила в поліцію завідомо неправдиве повідомлення про вчинення щодо її сина кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 152; ч. 2 ст. 156 КК України, а також здійснювала тиск на свого неповнолітнього сина та змушувала його давати неправдиві показання на стадії досудового кримінального провадження. Наголосила, що зібраних доказів встановлено, що ОСОБА_9 знала про вчинення обвинуваченим щодо її неповнолітнього сина вказаних правопорушень задовго до того, як про це повідомила орган поліції. Крім того, ОСОБА_9 уклала договір про надання правової допомоги обвинуваченому, після чого судом було замінено захисника. Вважає, що інтереси законного представника неповнолітнього потерпілого суперечить інтересам останнього. Зауважила, що замінити законного представника на іншого повнолітнього члена сім'ї є недоцільним, оскільки неможливо виключити ймовірність, що ОСОБА_9 не буде здійснювати тиск і на них і таким чином змушувати їх діяти не в інтересах неповнолітнього потерпілого. Тому просила суд залучити як законного представника неповнолітнього представника органу опіки та піклування. На підставі наведеного, з урахуванням вимог ст. 44, 59, 369-372 КПК України, суд постановив клопотання задовольнити [9].

Пункт 75 Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність передбачає, що: «Допускати перехресний допит за участю неповнолітнього потерпілого в суді лише у виняткових випадках, коли вичерпано всі інші способи встановлення істини за участю психолога». Зокрема мова йде про випадки, коли потерпіла особа також є неповнолітньою, і з урахуванням її віку, рівня розвитку, особливостей вчиненого відносно неї кримінального правопорушення, суд може обмежити реалізацію права сторони захисту на перехресний допит та обмежитися дослідженням в судовому засіданні відеозапису допиту потерпілої дитини за методикою «зелена кімната» (оскільки ця методика передбачає наявність фази вільної розповіді), та / або заслуховуванням інших свідків, в тому числі свідків, які дають показання з чужих слів, та / або допитати психолога, який брав участь у допиті дитини.

Окрім цього обмеження може бути у випадках, коли у висновку психологічної експертизи зазначається, що повторне проведення слідчих чи інших процесуальних дій несе психотравмуючий характер для потерпілої дитини.

У таких випадках допитувати її в суді взагалі не доцільно. Слід обмежитися дослідженням інших доказів, якщо їх буде достатньо для доведення винуватості особи.

У цьому контексті можна навести приклад із судової практики. У Постанові ВС від 17 січня 2023 року (справа № 753/13113/18), звертається увага на особливості провадження щодо малолітніх свідків і потерпілих з урахуванням міжнародних стандартів, у яких першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Зокрема:

26. Суд відзначив, що справа передана до суду у липні 2018 року, тобто більше ніж через два роки після події, що є предметом розгляду. У такій ситуації вирішення питання про допит п'ятирічної дитини щодо подій дворічної давнини є складним і делікатним завданням для кримінальної юстиції.

27. Приймаючи рішення щодо необхідності допиту потерпілої, суд має враховувати, що провадження стосовно сексуальних злочинів часто стають важким випробуванням для потерпілих, особливо малолітніх. Право на повагу до приватного життя потерпілих має братися до уваги.

28. Суд першої інстанції у своєму рішенні, пославшись на відповідні докази, прийняв до уваги:

- важливість припинити розпитувати дитину про події;
- її обмежену здатність давати свідчення стосовно віддалених у часі подій через вікові особливості запам'ятовування, а також викривлення у неї об'єктивної інформації через психокорекційну роботу з нею;
- необхідність запобігти негативному впливу на психічне здоров'я дитини та її ретравматизації.

29. Суд вважає, що у виключних обставинах цієї справи підстави, наведені судом, в достатньому ступені виправдовували відмову від допиту дитини в судовому засіданні [10].

Отже, якщо ключовим свідком/потерпілим у справі є дитина, то суд у судовому засіданні дослідить відеозапис показів дитини. Разом з тим, суд повинен збалансувати права сторони захисту, яка без участі дитини в суді буде обмежена в реалізації права на перехресний допит. Однак відповідно до міжнародних стандартів (п. п. 49, 50 Віденських керівних принципів, п.(е) ч. 1 ст. 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства) таке обмеження може бути виправдане в конкретній справі. Як зазначає І. В. Глювюк, слід провести триетапний аналіз оцінки загальної справедливості судового розгляду при відмові від допиту дитини-потерпілого [11].

Окрім цього, у кримінальному провадженні впроваджено пілотний проєкт щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги [12]. Така практика створює умови для проведення процесуальної дії ефективно та в найменш травмуючий спосіб для дитини, адже психолог під час допиту/опитування стабілізує стан дитини та сприяє зменшенню рівня тривожності, робить запитання зрозумілими відповідно до віку та рівню розвитку дитини.

Одним із способів реалізації принципу найкращих інтересів дитини у кримінальному провадженні є відновні підходи. Відповідно до пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину» відновне правосуддя застосовується у разі вчинення неповнолітнім кримінального проступку чи нетяжкі злочини і охоплює собою скоординовану організацію комунікації між неповнолітніми, які вчинили такі кримінальні правопорушення, і потерпілим з метою відшкодування заподіяної шкоди, а також максимально раннє виведення неповнолітніх правопорушників із кримінального процесу з обов'язковим застосуванням заходів для

їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням [13]. Як бачимо, процедура відновного правосуддя на сьогодні має обмежений предмет застосування, оскільки застосовується щодо певної категорії кримінальних правопорушень. На сьогодні розроблено проект нової програми за участі неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального провадження і передбачається залучення неповнолітніх, які вчинили будь-який злочин.

Висновки. Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини, Україна взяла на себе зобов'язання забезпечувати за кожної дитиною всі права, передбачені цією Конвенцією, і зокрема зобов'язання у всіх діях щодо дітей приділяти першочергову увагу якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Тому сучасний підхід кримінального провадження за участю дитини орієнтований на забезпечення її найкращих інтересів. А особливістю кримінального провадження, якщо його основною засадою є прин-

цип найкращих інтересів дитини є дитиноцентричний підхід та наявність додаткових гарантій для неї. Дитина – це носій прав і свобод та повноцінний учасник кримінального провадження.

Принцип найкращих інтересів дитини це фундаментальне право дитини на те, щоб в усіх діях щодо неї першочергово враховувались її інтереси, включаючи психологічне та фізичне благополуччя, а також юридичні, соціальні та економічні інтереси дитини. Однак поняття найкращих інтересів є оціночним і в кожному конкретному випадку слід встановлювати його зміст. Інтереси всіх дітей, що можуть брати участь в одному кримінальному провадженні слід оцінювати окремо, і має бути знайдений баланс у цілях узгодження потенційного конфлікту інтересів між дітьми.

Однак, на сьогодні вектор державної політики у сфері правосуддя, дружнього до дитини, обумовлює потребу актуалізації завдань і заходів з реформування системи суб'єктів залучених до ювенальної юстиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17 листопада 2010 року. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>
3. Пархоменко П.І. Діяльність Комітету ООН з прав дитини. Практичний посібник. URL: <https://mart-ngo.org.ua/wp-content/uploads/2021/02.pdf>
4. Томляк Т.С. Принцип правового забезпечення найкращих інтересів дитини в сучасному праві: теоретико-правові засади. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 242 с.
5. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження КМУ від 18 грудня 2018 р. № 1027. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
6. Гловюк І.В. Використання методики «Зелена кімната» при збиранні та оцінці фактичних даних: судова практика. Інформаційний бюлетень з проблем діяльності підрозділів Національної поліції / гол. ред. О. М. Балинська. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 5–12.
7. Веселов М. Ю. Адміністративно-правове забезпечення «ювенальної» спеціалізації учасників кримінального провадження. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені ЕО Дідоренка* 4.88 2019. С. 81–92.
8. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>
9. Ухвала суду у справі № 362/1229/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104668099>
10. Постанова ВС від 17 січня 2023 року (справа № 753/13113/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526645>
11. Гловюк І.В. Триетапний аналіз та право на справедливий суд при відмові від допиту дитини-потерпілого. URL: <https://is.gd/Pa6wGZ>
12. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 07 лютого 2023 року № 493/5/67/3
13. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text>